

سابقه‌ی نگارش فرهنگ پزشکی و چه‌گونگی تالیف فرهنگ اغراض طبی

دکتر حسن تاج‌بخش
استاد ممتاز دانشگاه تهران
و عضو پیوسته‌ی فرهنگستان علوم

□ سابقه‌ی نگارش فرهنگ پزشکی

تهیه و نگارش فرهنگ پزشکی در طب کهن، سابقه‌ی نسبتاً قدیمی دارد. در کتاب‌های داروسازی و پزشکی شرح داروهای مفرده را به ترتیب حروف اجد و یا الفبایی، فرهنگ‌وار تهیه می‌کردند. از آن جمله است جلد‌های ۲۰ و ۲۱ **الحاوی** رازی، کتاب **دوم قانون** ابن‌سینا، داروهای مفرده از بخش سوم اغراض و... این‌گونه مطالب را شبه‌فرهنگ می‌توان محسوب داشت.

در مورد بیماری‌ها، رساله‌ها یا کتاب‌هایی معمولاً کم‌حجم به نام‌های حدود امراض و اصطلاحات اطبا موجود است. در حدود امراض، اسامی بیماری‌ها را که عموماً به زبان عربی‌ست، شرح داده و در ذیل آن نشانی‌ها و گاهی سبب بیماری‌ها گفته می‌شود. اصطلاحات اطبا بیش‌تر مربوط به واژگان بیان‌کننده‌ی تشریح اندام‌ها و حالت بیماری و یا به‌عبارتی فیزیوپاتولوژی‌ست. هر دو نوع این رساله‌ها معمولاً فرهنگ‌وار بنا بر حروف تهجی (الفبایی یا اجد) تهیه شده است.

در تحفه‌ی حکیم مومن تنکابنی، تشخیص ثانی مربوط به اصطلاحات دارویی کتاب است که حدوداً در ۲۸۰۰ کلمه بیان شده است.

در پایان **مخزن الادویه‌ی عقیلی شیرازی** که خود به‌ترتیب حروف الفبایی تهیه شده، فهرستی وجود دارد که بتوان گفت فرهنگ مختصری‌ست از اسامی مترادف دارویی به زبان‌های مختلف. در **قرابادین مجمع‌الجوامع** از همین مولف، فصل‌هایی به معرفت ادویه‌ی مفرده، بعضی اصطلاحات طبیه و حدود امراض موجود است که هر یک مقاله‌ی فرهنگ‌وار است.

یوسف بن محمد هروی مشهور به یوسفی (ف ۹۵۰ ه.ق.) یکی از پزشکان برجسته‌ی ایرانی ساکن هندوستان رساله‌ی **علاج الامراض و سپس جامع‌النفواید** را در تکمیل آن به نثر آمیخته با شعر فارسی در تعریف امراض و اصطلاحات آن نگاشت.

جامع‌النفواید (تالیف ۹۱۷ ه.ق.) همراه با شش رساله‌ی دیگر او به نام طب یوسفی چاپ شده است. **جامع‌النفواید** نوعی فرهنگ

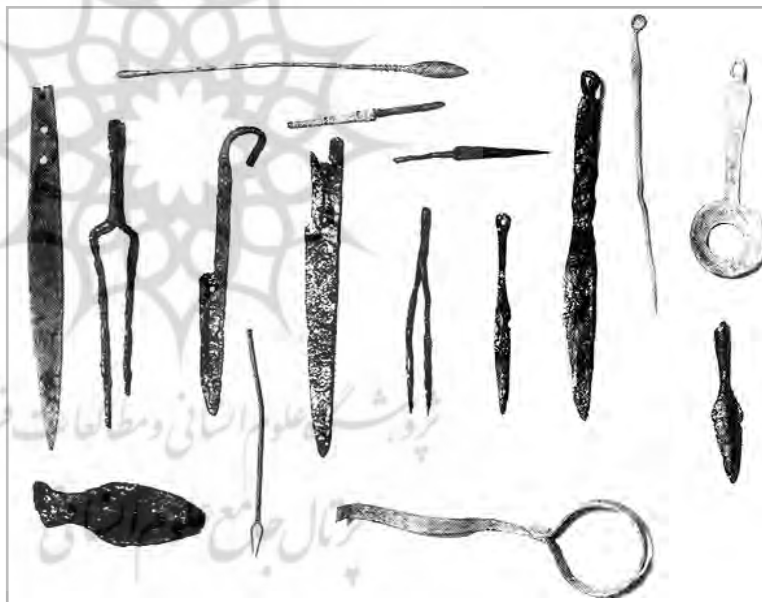
مختصر است که ترتیب حروف در آن رعایت نشده است. همو لغات پزشکی را تحت عنوان «اسماء اجناس ادویه» مختصراً به شعر فارسی سرود که نسخه‌هایی از آن مربوط به قرن یازدهم تا سیزدهم هجری در کتاب‌خانه‌های مرکزی دانشگاه تهران، ملک، دهخدا، آستان قم، آیت‌الله مرعشی وجود دارد. یوسفی در ضمن دو کتاب **جواهر اللغه** و **بحرالجمواهر** را به ترتیب در ۹۲۴ و ۹۳۸ ه.ق. به زبان عربی در موضوع لغات و اصطلاحات پزشکی نگاشت که در سال ۱۲۸۸ ه.ق. در تهران چاپ شده است. از همین آثار یوسفی معلوم می‌شود که نگارش این نوع مطالب به زبان‌های عربی و فارسی سابقه‌ی کهن‌تر داشته است.

حکیم محمد اکبر بن میر محمد مقیم معروف به شاه‌ارزانی، پزشک بزرگ فارسی‌نویس هند که در دوران سلطنت اورنگ زیب (۱۰۶۹ - ۱۱۱۸ ه.ق.) محترم‌می‌زیست، حدود امراضی به عربی نگاشت که در آن نام، نشانی‌ها و سبب بیماری‌ها گفته شده و نسخه‌ی خطی از آن در کتاب‌خانه‌ی آیت‌الله مرعشی در قم، موجود است. در کتاب‌خانه‌ی مجلس شورای اسلامی، حدود امراضی به زبان عربی از مولفی به‌نام محمد بن ابی‌المجد بن مسلم الطیب باقی مانده که تاریخ تحریر آن اواخر قرن ۱۲ هجری‌ست. هم‌چنین حدود امراض دیگری به عربی با مولفی ناشناخته و تاریخ کتابت ۱۱۱۹ ه.ق. در کتاب‌خانه‌ی آیت‌الله مرعشی موجود است. در همین کتاب‌خانه حدود امراضی به زبان فارسی به خط محمدحسن بن حسین قلی فراهانی مورخ ۱۲۸۴ ه.ق. موجود است که در آن نام و وصف بیماری‌ها و گاهی سبب آن‌ها را به ترتیب حروف آورده است.

به‌جز آن‌چه که گفته شد در دست‌نشته‌هایی با عنوان‌هایی دیگر، اصطلاحات پزشکی مورد بحث قرار گرفته که از آن جمله است: **حقایق الاسرار** تالیف مسعود بن محمد سنجر طیب، تاریخ کتابت قرن ۹، زبان عربی در تعریف اسامی و اصطلاحات پزشکی که نسخه‌هایی از آن در کتاب‌خانه‌های آستان قدس، مسجد گوهرشاد و دانشگاه تهران موجود است. رساله‌ی **اصطلاحات طبیه**، کاتب محمد بن قطب طیب، به زبان فارسی به ترتیب حروف تهجی تهیه شده و

نسخه‌هایی از آن مربوط به قرن ۱۲ هجری در کتاب‌خانه‌های ملک و مدرسه‌ی سپهسالار موجود است. هم‌چنین رساله‌ی در لغات طبی در موضوع اصطلاح‌ها و تعبیرهای پزشکی به زبان فارسی، مورخ ۱۱۲۹ هـ.ق. در کتاب‌خانه‌ی ملی موجود است.

اما فرهنگ‌هایی که اروپاییان در موضوع طب ایران تهیه کرده‌اند تا جایی که این جانب اطلاع دارم، تنها دو مورد قابل ذکر است: چنان که در مقدمه‌ی جلد اول الاغراض الطبیّه، ذکر کردیم، آنجلوس ژوزف Joseph Angelus de St. که در سال‌های ۱۶۶۴-۱۶۷۹م در اصفهان می‌زیست، زبان فارسی را نزد کشیشان فرقه‌ی «کرملی» آموخته و در ایران کتاب‌های پزشکی فارسی را بررسی کرده بود. وی در سال ۱۶۸۱ در آمستردام هلند، ماشین تحریری با حروف عربی تهیه و به کمک آن یک فرهنگ فارسی - لاتین - فرانسه را به نام "linguae Persarum Gazophylacium" تألیف کرد که در سال ۱۶۸۳ در همان‌جا منتشر شد. در این فرهنگ مسائل پزشکی گوناگونی آورده شده است. حدود دویست سال بعد دکتر یوهان شلیمر هلندی Dr. Joh. L. Shlimmer که سال‌ها در ایران به تحقیق، طبابت و تدریس پزشکی اشتغال داشت و فارسی را فراگرفته بود، کتاب

ارزنده‌ی medico - pharmaceutique et Francaise - Persane Terminologie «اصطلاحات پزشکی - دارویی و فرانسوی فارسی» را به‌همین شیوه نگاشت که در مورد داروها، گیاهان دارویی و بسیاری از بیماری‌های انسانی و حیوانی مطالب جالبی دارد. در این کتاب که به زبان فرانسه است، شلیمر در برابر لغات اصلی دارویی، نام لاتین، فرانسه، انگلیسی، آلمانی، عربی رایج و فارسی را آورده است. نام‌ها و کلمات فارسی و عربی با حروف عربی چاپ شده است. در ضمن در این فرهنگ، لغات محاوره‌ی مورد نیاز طبیبان نیز به‌زبان فارسی و فرانسه و گاهی انگلیسی آورده شده است. مولف در تهیه‌ی این کتاب از تجربیات شخصی و تجربیات طبیبان اروپایی که به ایران آمده‌اند و هم‌چنین از برخی کتاب‌های طبی مخصوصاً **مخزن‌الادویه‌ی** عقیلی بهره‌ی

زیادی گرفته است. این اثر گرچه تمام لغات پزشکی مورد نیاز را در برنمی‌گیرد، ولی فرهنگ پزشکی بسیار ارزشمندی است. کتاب شلیمر در سال ۱۸۷۴ در تهران در ۵۰۷ صفحه تحت عنوان لغات طبی به چاپ رسید و در سال ۱۳۴۹ش نیز توسط انتشارات دانشگاه تهران تجدید چاپ شد. در سال‌های اخیر نیز چند لغت‌نامه‌ی پزشکی به چاپ رسیده است. (کتاب‌شناسی نسخ خطی پزشکی ایران، صفحات متعدد؛ **الحوای**، جلد‌های ۲۰-۲۱؛ **تحفه‌ی حکیم مومن**، ص ۵-۸؛ **مخزن‌الادویه**، صفحات متعدد؛ **قربادین** ۵۲۱-۵۵۱؛ **طب یوسفی؛ لغت‌نامه‌ی دهخدا**، مقدمه ۲۴۱-۲۴۲؛ **شلیمر**، صفحات متعدد؛ **الاعراض الطبیّه**، ج ۱، مقدمه‌ی تاج‌بخش، پنجاه و هشت؛ **تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران**، ج ۲، ۵۰۰-۵۰۱؛ (History of human medicine, 251).

چه‌گونگی تألیف و مزایای فرهنگ اغراض طبی

اگرچه الاغراض الطبیّه و المباحث العلائیه، در زمره‌ی زیباترین و شیواترین نثرهای زبان پارسی‌ست، اما با همه‌ی کوشش و هزاران ساعت صرف وقتی که این جانب برای تصحیح و تهیه‌ی متنی پاکیزه از آن انجام داده‌ام، بدون تهیه‌ی فرهنگ واژگان، شرح لغات مشکل عربی و فارسی آن و ارائه‌ی معادل لاتین و انگلیسی، برای نسل پُرشتاب امروز، چندان قابل درک نخواهد بود. از این روی از همان اوان کار تصحیح کتاب، واژگان مشکل پزشکی، اسامی گیاهان، داروها و بیماری‌ها و لغات مشکل دیگری که در رابطه با بیان و درک مطلب در این متن والا نهفته است را استخراج کرده و با دست‌بازی به مدارکی که در پایان این فرهنگ ملاحظه خواهند فرمود، توضیح داده و تشریح کرده‌ام. برای گیاهان دارویی که اهمیت ویژه‌ی دارند و معمولاً عربی یا فارسی معرب آن نوشته شده، با توجه به مدارک مختلف، اسامی مترادف فارسی و عربی و معادل لاتین آن را که معمولاً دو کلمه‌ی است، آورده و پس از علامت دو نقطه: انگلیسی آن ذکر شده است، مثلاً:

بابونه، بلبونه‌ی شیرازی، قرآص، کلنجه Anthemis nobilis: Chamomile
 ضیمران، نعنای آبی، شاهسپرم شیرازی Mentha aquatica: Water mint
 در این دو مورد دو کلمه‌ی دست‌چپ علامت: نام لاتین گیاه و کلمه یا کلمات دست‌راست علامت: نام انگلیسی آن است. در برخی موردها که نام انگلیسی گیاهی پیدا نشد، معادل فرانسه‌ی آن را پس از: قرار داده و در پرانتز کلمه‌ی فرانسه ذکر شد.

این کتاب فرهنگ که آن را برای آسانی بیان **فرهنگ اغراض طبی** می‌نامیم، نه تنها لغات و مشکلات الاغراض الطبیّه را برای خوانندگان گهرباب حل کرده و هرکس خود، شرحی از کتاب را در آیینه‌ی این فرهنگ می‌یابد، بلکه بیشینه‌ی لغات ذخیره‌ی خوارزمشاهی و هر کتاب طب کهن فارسی دیگر را در برگرفته و تا حدّ

مثنوی وطنیه

احمد نیکوهمت

رییس انجمن ادبی سخنوران

وطن ای مهد گهر بیز و گران مایه‌ی من
غرفه‌ی قدس فلک را فلکی پایه‌ی من
وطن ای فرّ همایون تو بر اوج کمال
ای که بر چرخ شرافت زده باشی پر و بال
بسته بر دفتر تاریخ ز تو نقش و نگار
دارد از مجد و شرف خاک تو هر جا آثار
حبّ تو مایه‌ی ایمان بود و رامش ما
هست مهر تو بهین مایه‌ی آرامش ما
جان بیدار ز عشق تو سرافراز شده است
سوی اقلیم کمالات به پرواز شده است
ای تو مرآت سرافرازی ارباب کمال
از تو گردید پدید این همه اقبال و جلال
مرز جان‌پرور ارباب وفا و کرمی
خاک زرخیز همایون فریدون و جمی
مشهد و توس و اراک و همدان و زنجان
از ارس تا به نشابور و بم و هرمزگان
ری و تبریز و دماوند تو جاویدان باد
قم و آباد و کرمان تو آبادان باد
همه‌جا خانه و کاشانه‌ی امید من است
همه‌جا خطه‌ی سرسبز گرامی وطن است
باشد این‌جا وطن سعدی شیرازی ما
موطن فخر بزرگان جهان رازی ما
مهد فردوسی توسی و نظامی این‌جاست
میهن مولوی و حافظ و جامی این‌جاست
هست این‌جا وطن صائب‌تبریزی ما
موطن کلهر و عباسی و نیریزی ما
سرفرازان جهان زاده‌ی این خاک تواند
همه در بحر وطن چون گهر پاک تواند

الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه
ابن‌بیطار، الابنیه عن حقایق الادویه
ابومنصور هروی، نسخه‌ی خطی تفسیر
اسماء الادویه غافقی، نسخه‌ی خطی
منهاج‌البیان فیما يستعمله الانسان
ابن‌جزله، اختیارات بدیعی، برهان قاطع،
غیاث‌اللغات غیاث‌الدین رامپوری،
لغت‌نامه‌ی دهخدا، القاموس العصری
الیاس انطون، المنجد فی اللغة،
دستورالاحوان قاضی‌خان بدر، مهذب
الاسمای محمود السجزی،
هدایة‌المتعلمین فی الطب الخوینی
بخاری، واژه‌نامه‌ی گیاهی زاهدی،
گیاهان دارویی زرگری، فرهنگ معین،
Shlimmer، فرهنگ طبی انگلیسی ڈرلند
Dorland، فرهنگ انگلیسی وبستر
Webster، فرهنگ فرانسوی لاروس
Larousse، نسخه‌های خطی مختلف
همین کتاب الاغراض و هم‌چنین چاپ
عکسی نسخه‌ی خطی ذخیره‌ی
خوارزمشاهی و بسیاری از مدارک دیگر که
در فهرست منابع ملاحظه می‌فرمایند. آن‌جا
که ضروری بود دست بر آستان خداوندان
بزرگ شعر و ادب پارسی برده و از آنان شاهد
مثال آورده که به درک مطلب یاری دهد و
موجب زیبایی معنوی کتاب گردد.

در این فرهنگ از ۱۸۳ عنوان مرجع که
برخی از آن‌ها چندین جلدی‌ست، بهره
گرفته شد. از این مدارک، ۱۷ مورد نسخه‌ی
خطی، ۱۵ عربی، ۱۳ انگلیسی، ۶ فرانسوی
و ۱۴۹ عنوان فارسی‌ست.

امید است آنان که از این کتاب‌ها برای
نوشتن مطلبی استفاده می‌کنند از ذکر نام
منبع و مصحح یا نگارنده‌ی آن دریغ ننمایند
که همین شایسته‌ی جوانمردان است. به
فرمایش حضرت شیخ اجل سعدی شیرازی:

بماند سال‌ها این نظم و ترتیب
ز ما هر ذره خاک افتاده جایی
غرض نقشی‌ست کز ما باز ماند
که هستی را نمی‌بینم بقایی
مگر صاحب‌دلی روزی به‌رحمت
کند در کار درویشان دعایی

زیادی اصطلاحات و لغات کتاب‌های طب
عربی را نیز مشکل‌گشا خواهد بود. این
فرهنگ، مسائل پزشکی الاغراض و ذخیره
را برای ادیبان و مشکلات ادبی این
گنجینه‌ها را برای طبیبان، آسان می‌کند.
اگر واقعاً بخواهند طب کهن ایران را تا آن‌جا
که ضروری‌ست، احیاً کنند و در مواردی از
آن به‌عنوان طب مکمل بهره گیرند و تا
حدی از وابستگی دارویی به خارج بکاهند،
همین کتاب ارجمند الاغراض الطیبیه و
همین فرهنگ اغراض طیبی بسی به‌کار آید
و می‌تواند به‌عنوان مدرک اصلی درس
پزشکی کهن ایران برای دانشجویان
پزشکی و منبعی گزیده از ادبیات علمی
فارسی برای ادیبان باشد. امید است ادیبان و
طبیبان پژوهنده‌ی امروز و فردای ایران به
این زیبا متن تصحیح شده‌ی الاغراض که
این بنده‌ی نگارنده ارائه کرده و این فرهنگ
اغراض طیبی که تالیف نموده، با دیده‌ی
ارادت و عنایت بنگرند و از آن‌ها بهره گیرند
و یادی از این قلم‌زن بنمایند.

در جریان کار سترگ تصحیح الاغراض
و تالیف فرهنگ اغراض طیبی، آسیب
شدیدی به دیده‌ی نگارنده وارد شد و نیمی
از بینایی خود را از دست داد. از این روی
تصحیح چاپی این فرهنگ عمدتاً به همت
همسر گرامی‌ام خانم شهلا مسّاح انجام
گرفت که بدین وسیله او را سپاس گویم.

برای داروهای غیرگیاهی و اصطلاحات
پزشکی، آن‌جا که نیاز بود انگلیسی آن آورده
شد. در این فرهنگ سعی شد وصف گیاهان
و خاصیت آن‌ها را از مدارک کهن آورده و
واژگان مشکل آن را اگر در فرهنگ نبود، در
پرانتهز معنی کند و یا با بیان امروزی شرح
دهد. در جایگاه‌هایی که ضروری بود و
نگارنده آگاهی داشت، تجربه‌ی پنجاه
ساله‌ی خود را به‌کار گرفت، پزشکی کهن و
نو را درهم آمیخت و با هم تطابق داد.

در تهیه‌ی این فرهنگ، بویژه مدارک
زیر، ره‌گشا بوده‌اند: مخزن الادویه و
قربادین عقیلی شیرازی، الصیدنه
ابوریحان بیرونی و حواشی آن، تحفه‌ی
حکیم مومن تنکابنی، الحاوی محمد بن
زکریای رازی، القانون فی الطب ابن‌سینا،